

**PETRA
VAN DAM**

Wim Hagoort, *Het hoofd boven water. De geschiedenis van de Gelderse zeepolder Arkemheen, gemeenten Nijkerk en Putten 1356 (806)-1916*. Nijkerk: Nabij Producties 2018, 683 pp., ISBN 9789492055521, pb.

Het spreekwoord in de titel van dit boek over de polder Arkemheen, ‘Het hoofd boven water’, verwijst naar de drie thema’s die de inhoud bepalen: het instandhouden van de zeedijk, de financiële positie van de polder en de strijd om de autonomie. Het boek is chronologisch opgebouwd. Na de voorgeschiedenis en ontginningsperiode (806-1356) wordt het materiële aspect van de dijkbouw als periodisering genomen: de aarden dijk (1356-1611), de palendijk (1612-1750) en de stenen dijk (1750-1795). De laatste periode (1795-1916) wordt aangeduid met de waterstaat, wat verwijst naar het ontstaan van een landelijk waterbeleid na de oprichting van het Bureau van de Waterstaat in 1798 onder Frans bestuur (tegenwoordig het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat). Het boek wordt afgesloten met een epiloog over het poldermodel en een bijlage over de geschiedenis van na 1916. De polder zoals de auteur die afbakent op de grenzen van rond 1600, bedroeg 3.500 hectare en omvatte buurschappen van twee gemeenten, Nijkerk en Putten.

Kaart van de polder Arkemheen door Bernhardt Kempinck, 1609/1610. Het bovenste, iets donkerder deel betreft de landbezitters die vol morgengeld betaalden. Arnhem, Gelders Archief, Archief van het Hof van Gelre en Zutphen 1543-1795, inv.nr. 4396, Algemene Kaartenverzameling OK 17. Foto Gelders Archief.

Voordat hij aan dit boek begon, is de auteur gepromoveerd op een toponymische studie van de polder en dat komt in het eerste hoofdstuk mooi naar voren. Minutieus heeft hij onderzoek gedaan naar de oudste boerderijen. Zij lagen tot 1300 aan de randen van de polder op natuurlijke hoogten. In het zuiden lagen ze op ‘pollen’ (dekzandwelingen) gesitueerd op de rand van de hoge zandige Veluwe en de lage kustvlakte. Vanaf de regeringsperiode van Karel de Grote (768-814) is al wat bekend over wie deze boerderijen bezaten. Een groot deel viel onder de lokale edelen Folcker en Wichman en vele daarvan kwamen door schenking en vererving in het bezit van drie Duitse kloosters, dat van Liudger in Werden, Sint-Vitus te Elten en het klooster Sint-Petrus en Paulus in Paderborn. Deze breidden het bezit natuurlijk verder uit. Begin veertiende eeuw waren ook graaf Reinout II van Gelre en vele particulieren actief in de ontginning en daarbij werd het moerassige

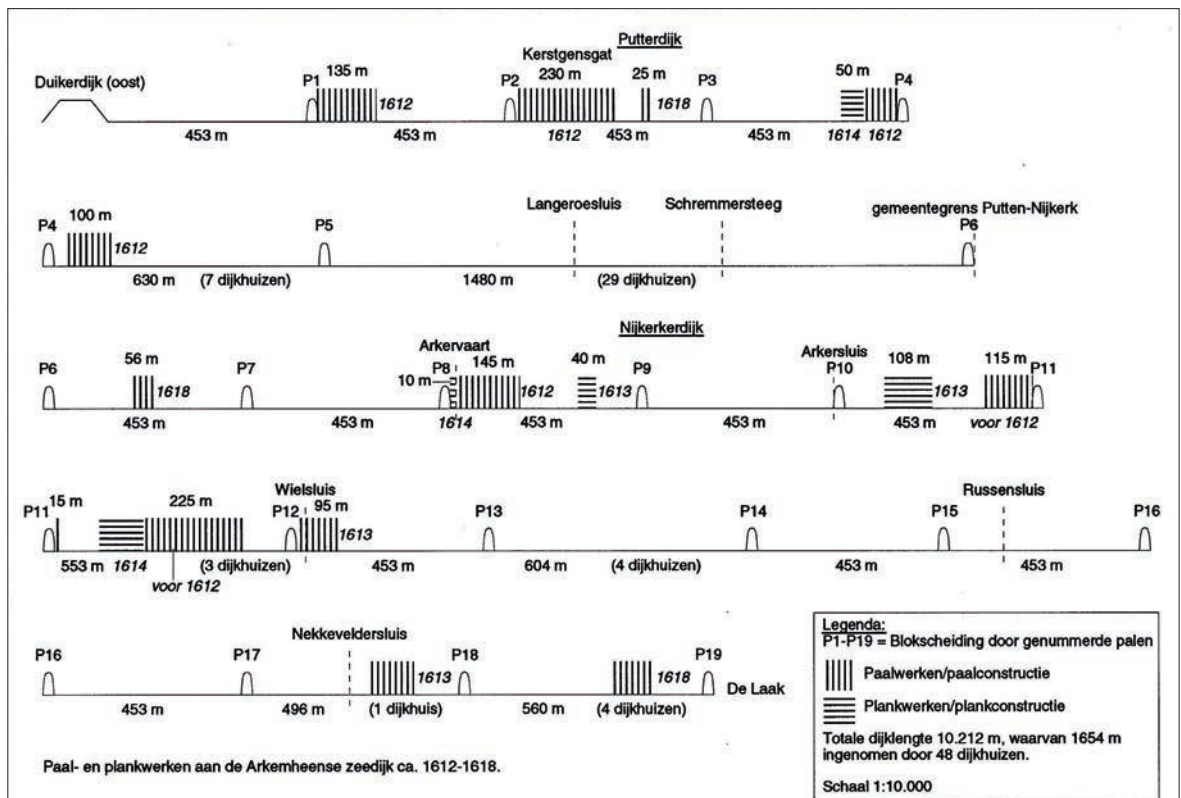

noordelijke gebied aangepakt. Dit was oorspronkelijk een veengebied dat dankzij veelvuldige overstromingen overkleid was geraakt en daarmee zeer vruchtbaar was geworden. Hier lagen de boerderijen op veenmoskoepels. Wonen op hoogten voorkwam natte voeten en was ook veilig bij overstromingen.

Midden veertiende eeuw werd het tijd om reeds bestaande stukken dijk te verenigen in een zeedijk en daarvoor een polderbestuur op te richten. In 1356 erkende Reinout III het dijkrecht van de geërfden van Arkemheen. Daarbij werd een bestuur opgericht van vier hoogheemraden, twee voor Nijkerk en twee voor Putten, met een dijkgraaf die de landsheer vertegenwoordigde in de rechtszittingen. Ook werd een kiescollege van zestien ingesteld, uniek in Nederland, die de dijkgraaf en hoogheemraden moesten kiezen. Het waren geërfde, vrije boeren, acht uit Nijkerk en acht uit Putten, gekozen door dijkgraaf en hoogheemraden. Volgens de auteur was de autonomie van het polderbestuur hiermee gegarandeerd, maar leidde deze wederzijdse verkiezing op den duur tot misstanden, vriendjes- en familiepolitiek, waaraan pas de herziening van het dijkrecht in 1611 een eind zou maken.

De auteur beschouwt het dijkrecht als een landsheerlijk initiatief, zoals dat elders in landsheerlijke gebieden ook het geval was, en hij haalt daarbij Van der Linden aan. Haggoort geeft daarvoor ook goede argumenten. Met name het feit dat de hertog in dit vruchtbare weidegebied percelen in eigendom had waar ossen werden vetgemest (zoals onder meer blijkt uit veldnamen met 'ossen') is overtuigend. Particulier belang van Reinout als grondeigenaar en landsheerlijk ('publiek') belang vielen hier samen. De ossen waren voor een groot deel voor de privéconsumptie bestemd, maar de polderboeren van Arkemheen waren in deze periode al aangesloten bij de internationale ossenhandel. Dit was een economische activiteit die in het gebied belangrijk was tot eind zeventiende eeuw. De ossen kwamen lopend over brede zogenaamde ossenwegen uit Denemarken via Hamburg naar de Lage Landen om daar te worden vetgemest op de vette kleigronden. Daarna werden ze verkocht voor consumptie in de grote steden. De ossen van Arkemheen kwamen aanvankelijk in Nijkerk op de markt, later werd dat Amersfoort. Het platteland van Arkemheen was dus al vroeg gecommmercialiseerd en overstromingen konden niet langer

Schematisch overzicht van het plank- en paalwerk van de Arkemheense zeedijk, aangebracht in de periode 1612-1618. Tekening Frank Brouwer. Haggoort, Het hoofd boven water, 216.

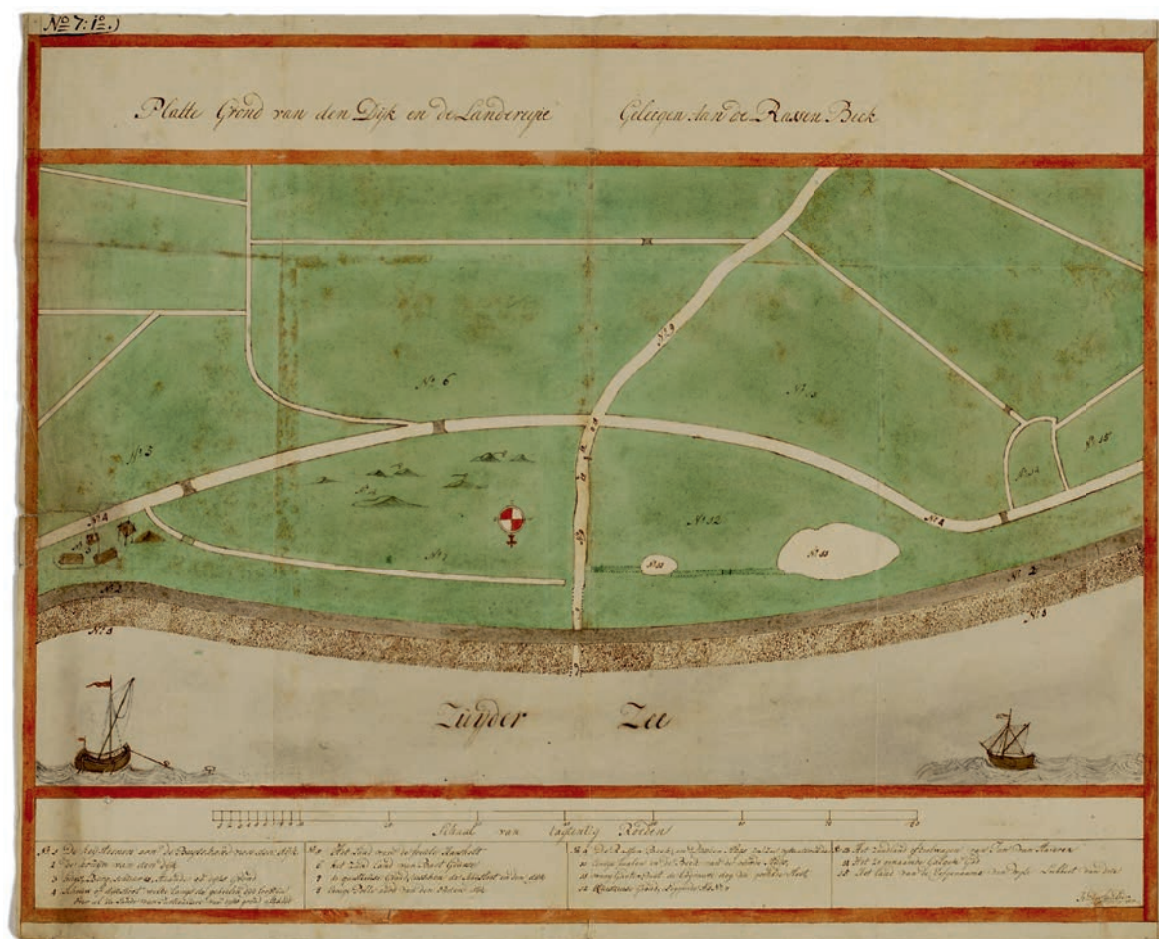

worden getolereerd, hoeveel klei dat ook opracht. Daarbij rukte de Zuiderzee langzaam op en – zo voeg ik toe – ook de golfloop (hoogte van de golven) van de Zuiderzee zal zijn toegenomen doordat de oppervlakte toenam. Vandaar dus de behoefte aan een doorgaande zeedijk.

Hagoort behandelt helder het onderhoud van de ongeveer tien kilometer lange aarden zeedijk. Aanvankelijk was dat geheel over de boeren langs de dijk verdeeld via verhoefslagging. De specie kon aan de zee kant van de dijk worden afgegraven, maar naarmate het voorland afnam, moest er meer aan de landzijde worden afgegraven, wat uiteraard schadelijk was en een bekend aspect van de ‘aardhaling’ uit de waterstaatsgeschiedenis. In de zestiende eeuw werden grote delen van de dijk voorzien van kostbare paal- en plankwerken. Hiervan is een mooi visueel overzicht uitgewerkt, waaruit goed blijkt dat hout met mate werd toegepast, want het was duur. Het hout voor de Arkemheense zeedijk werd via de houthaven Hoorn geïmporteerd uit Noorwegen. In de periode 1653-1700 bedroeg dat tienduizenden palen. De ruimte tussen de plankenconstructies werd opgevuld met wier, een techniek bekend van Noord-Holland. Het wier werd met name gewonnen op de zandplaat Wieringen. Maar ook dat was erg kostbaar. In Arkemheen werd daarom geëxperimenteerd met een ander materiaal. In 1614 verdwenen zo’n elfduizend bossen heide in de dijk, maar dat bleek toch niet geschikt. Het rotte snel weg. Men zocht ook naar andere manieren om de zeedijk tegen de golfslag te beschermen. Voor de kust van Elburg stonden grote velden waterbies, maar een kort experiment met aanplanting van waterbies bij Arkemheen was geen succes. De auteur vond aanwijzingen dat het materiaal werd gestolen en als veevoer gebruikt. En toen kwam de paalworm, waaraan onlangs in dit tijdschrift een artikel is gewijd. Vanaf 1735 stortten alle houten beschoeiingen langs de zee-kusten van Nederland in. Ze werden opgegeten door een mosselachtig diertje dat met de handelsvloot uit Azië was meegekomen en dat Noors naaldhout net zo smakelijk vond als mangroves. Dit betekende opnieuw gigantische investeringen voor dijkbescherming en ook hiervan geeft de auteur prachtig uitgewerkte rekenvoorbeelden. In zo’n honderd jaar werd de dijk voorzien van een stenen kraag. Een klein deel hiervan bestond uit gestampte hunebedstenen, het merendeel kwam weer uit Noorwegen.

Als belangrijk onderdeel van instandhouding van de dijk geldt natuurlijk de bouw van de uitwateringsluizen. Hagoort besteedt hieraan uitvoerig en gedegen aandacht. Hij publiceert interessante gegevens over het bouwproces, de techniek en materialen en geeft daarbij mooie reconstructietekeningen van de diverse typen die werden toegepast. Enkele tekeningen zijn terechtgekomen in het overzichtswerk over sluisbouw van G.J. Arends en de overigen vormen welkome aanvullingen daarop. Het is prettig te ervaren dat mijn vroege studies over sluisbouw de auteur hebben mogen inspireren, maar het is minder bevredigend te zien dat hij mijn belangrijkste studie uit 2002 over de innovaties van de zestiende eeuw niet heeft gevonden. Dat is hem overigens niet aan te rekenen, want die is in de Verenigde Staten verschenen in *Technology and Culture*, een wetenschappelijk tijdschrift dat alleen in enkele wetenschappelijke bibliotheken in Nederland aanwezig is. Er is op dit ogenblik in Nederland een debat gaande over het gebruik van het Engels op de universiteiten en het daarbij horende fenomeen dat wetenschappers hun belangrijkste resultaten in internationale tijdschriften moeten publiceren. Hier zien we een voorbeeld van de negatieve kanten daarvan.

In 1611 maakte een grote storm gatenkaas van de zeedijk en dat was de aanleiding voor een flinke herziening van het dijkrecht. De Staten van Gelre eisten gemeenmaking van de zeedijk. Nijkerk eiste dat het zuiden ook ging meebetalen. Bij deze gelegenheid is door Bernhardt Kempinck de eerste kaart van het gebied gemaakt en daarop is aangegeven wat de nieuwe verdeling van de dijkkosten werd. Er trad ‘gemeenmaking’ op, de landgebruikers in het hele gebied gingen voortaan meebetalen aan de dijk; de noordelijk gelegen boeren voor het hele en de zuidelijke boeren voor het halve morgengeld. Een grote verbetering was voorts dat de zestien door de geërfdn werden gekozen, zodat dus het college van d&h getrap werd verkozen. Daarbij trad om de drie jaar de helft van deze man-

nen af, zodat enige doorstroming ook was gewaarborgd. In grote lijnen bleef dit ontwerp van het polderbestuur behouden tot eind negentiende eeuw.

Voor het thema financiering van de polder heeft Haagoort diepgaand de rekeningen van de polder onderzocht en de schuldsituatie in beeld gebracht via tabellen en grafieken. Duidelijk is dat de situatie in de achttiende eeuw precair werd, hetgeen niet verwonderlijk is gezien de grote uitgaven aan de stenedijk. Elders in (West-)Nederland was dit een periode van lage opbrengsten in de landbouw, maar dat leek hier mee te vallen. Nijkerk genoot een eigen 'Gouden Eeuw' (1650-1800) die was te danken aan de specialisatie op tabak. Het telen en drogen van tabak absorbeerde een groot deel van het arbeidsoverschot op het platteland. Goede grond en goede handelsverbindingen met Amsterdam over het water waren de andere belangrijke factoren.

Een belangrijk onderwerp vind ik de vraag wie kredieten leverde aan de polder. Bij de dijk aanleg in de veertiende eeuw hebben wellicht, zo vermoed ik, de Duitse kloosters als 'buitenlandse investeerders' opgetreden. Ten tijde van de Republiek was dat de welgestelde regionale elite. Hagoort geeft een mooi voorbeeld van de samenstelling van de groep crediteurs. Voor de financiering van de stenen dijk van 1750-1753 werd aan obligaties 173.700 gulden binnengehaald tegen een rente van drie procent. Deze waren als volgt verdeeld: stedelijke instellingen zoals weeshuizen en diaconieën zes procent, adel negen, burgerij zesendertig en patriciaat negenenvertig procent. Hagoort steunt met zijn interpretatie van deze cijfers op S.W. Verstegen: Er heerste een grote welstand op de Veluwe. De adel en het patriciaat hadden geprofiteerd van de aankoop van voormalige geestelijke goederen die waren vrijgekomen door de Reformatie. Maar ik zou hieraan willen toevoegen dat we hier ook een regionale elite zien ontstaan met een sterk commerciële basis. Een voorbeeld is de man die Hagoort presenteert als de grootste financier van de stenen dijk, Heribert van Westervelt (1711-1792), burgemeester van Harderwijk. Hij behoorde

De stenen dijk in beeld. Kaart van de zeedijk en de landen aan de Rassenbeek door J. Dorfmulder 1786. Arnhem, Gelders Archief, Algemene kaartverzameling nr. 630. Foto Gelders Archief.

tot een familie uit Harderwijk en had een adellijke titel verworven, heer van Essenburg. De familie had veel landerijen in Arkemheen. Dus dat klopt voor het label 'patriciaat', namelijk mensen die leefden van pachtinkomsten. Maar tegelijk wil ik benadrukken dat de boeren die daar werkten in de tabak zaten. Het commerciële platteland, economisch geïntegreerd met de internationale handel, dat was de basis van al die rijkdom. Heribert kocht 26.000 gulden aan obligaties, een derde van het aandeel patriciaat en een zesde van het totaal. Overigens waren onder de adellijke kopers van obligaties ook veel vrouwen, zoals Judith Geertruyd Bentinck en Geertruyd Heylwig van Essen. Dat is mij uit de literatuur van elders ook bekend. Dit leidt naar de vraag waarom zulke mensen zo'n vrouwen in de polder hadden?

Het bestuur was een collegiaal, representatief bestuur dat de grondeigenaren vertegenwoordigde. Maar bovendien was er in dit bestuur vanaf 1588 een hard bevochten bestuurszetel voor Harderwijk. Een eerste poging tot de instelling van deze stedelijke zetel, eind vijftiende eeuw, mislukte. Ik denk dat dit stuk toezicht vanuit de stad, een milieu waar men meer ervaring had in het omgaan met de kredietmarkt en alles wat daarmee had te maken, bijdroeg aan het vertrouwen van de elite in het polderbestuur.

Hagoort verhaalt levendig hoe het uitzetten van obligaties, 'het negotiëren van de penningen', behoorde tot de basistaken van de penningmeester of ontvanger. Daarbij merkt hij op dat elders het gewestelijke bestuur bijspromg met belastingvrijstellingen of leningen, maar niet in Arkemheen. Dit is inderdaad opmerkelijk. Het leidt tot de vraag in hoeverre Arkemheen hier de uitzondering of de regel is. Om deze vraag te beantwoorden hebben we nog heel wat vergelijkend onderzoek nodig.

De auteur hanteert een brede opvatting van poldergeschiedenis. Naast het kernverhaal van uitvoering van waterstaatswerken, financiering en bestuurlijke ontwikkeling, vertelt hij prachtige verhalen over allerlei onderwerpen. Ten eerste alle conflicten, onderhandelingen en andere toestanden als gevolg van gevallen van wanbestuur en corruptie die uiteindelijk leidden tot vernieuwingen in het polderbestuur. Ze lijken vooral voor te komen in instabiele perioden zoals die van de Opstand in de zestiende eeuw, en de opkomst van de patriotten en de incorporatie in het Franse Rijk eind achttiende eeuw. Hagoort is in zijn weergave van de institutionele ontwikkelingen en machtsverschuivingen die daarmee samenhangen natuurlijk veel genuanceerder dan ik in dit kort bestek. Heel mooi benut hij ook de bronnen over grondbezit om een indruk te geven hoe groot hun belang hiervan was als inkomstenbron voor kloosters en instellingen van onderwijs en wezenzorg in Harderwijk, Nijkerk, Arnhem en in Duitsland. Er zijn in de polder diverse kanalen gebouwd die voor de economische ontwikkeling een grote rol hebben gespeeld. In de negentiende eeuw zijn uitvoerige plannen gemaakt voor landaanwinning in de Zuiderzee. Die zijn niet uitgevoerd en uiteindelijk ingehaald door de grote Zuiderzeewerken na de bouw van de Afsluitdijk. En er hebben uiteraard telkens weer grote dijkdoorbraken en overstromingen plaatsgevonden. Hagoort behandelt vooral die van 1825 en 1916 die weer interessante aanvullingen geven op het beeld dat voor andere delen van Nederland in recente jaren is neergezet door bijvoorbeeld F.D. Zeiler, D. Aten, F. Wiersema en B. Wouda. Ook legt de auteur hier en daar verband met het heden: stenen dijken zijn niet meer zo belangrijk voor de veiligheid, maar ze kennen wel speciale natuurwaarden.

Een enkel punt van kritiek. De landschappelijke ontwikkeling is in dit boek niet als een apart thema behandeld, waardoor het soms moeilijk is terug te vinden. De indeling in grondsoorten en het ontstaan daarvan wordt in zestien regels afgedaan midden in een paragraaf over de ontginningen in de periode 1333-1336. Niet alle hoofdstukken hebben een inleiding, waardoor de lezer soms zelf de rode draad dient te reconstrueren. En ten slotte de epiloog over het poldermodel. Hierin sluit de auteur aan bij het gangbare wetenschappelijke debat over de vraag wat het poldermodel is, of de waterschappen daaraan voldoen en of ze daarmee model staan voor algemene eigenschappen van de Nederlandse samenleving, of zelfs de oorsprong daarvan zijn. Dit is een complexe vraag waaraan nauwelijks recht kan worden gedaan in vier bladzijden. Op basis van definities van A. No-

bel en H. Pleij stelt Hagoort voor dat het poldermodel een samenlevingsvorm is 'waarin belangentegenstellingen aan het licht komen, maar waar vervolgens een oplossing voor gevonden dient te worden.' Maar wat is het verschil tussen deze definitie van 'polderen' met besturen? In Hagoorts analyse van zijn eigen verhaal lijkt 'flink polderen' in de periode 1611-1740 vooral op 'effectief besturen', en het oplossen van conflicten is zondermeer al polderen. Hier wordt een nadere conceptuele verfijning niet gemist, maar zo'n meer theoretische benadering vergt dan ook een andere opzet van het onderzoek en het boek.

De auteur positioneert het boek als een lokale studie. Het boek is zeker voor de ingelanden van polder Arnhem een reuze interessant en ook goed toegankelijk, omdat de auteur de zaken helder uiteenzet. Waardevol zijn daarbij ook de honderden goed gekozen kaarten, tekeningen en foto's die het boek niet alleen illustreren, maar die ook een belangrijk visueel middel van informatieoverdracht zijn. Daarenboven, dankzij de grondige aanpak, zoals de nauwkeurige behandeling van de bronnen, en dankzij het telkens weer inkaderen van het lokale verhaal in de landelijke ontwikkelingen, is het boek ook voor een groter publiek van belang. Het boek is een prachtige toevoeging aan het nationale beeld van de waterstaatsgeschiedenis.

Willem van der Ham, *Ooggetuigen van de watersnood 1953*. Meppel: Boom Geschiedenis 2018, 272 pp., ISBN 9789024420414, pb.

HERMAN
HAVEKES

De titel van dit recente boek is eigenlijk iets te ruim bemeten. Het boek concentreert zich namelijk volledig op de gebeurtenissen tijdens en (kort) na de watersnoodramp van 1953 op het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee. Dat doet echter aan de grote betekenis van het boek geenszins af. Doordat het hoofdzakelijk is gebaseerd op authentieke ooggetuigenverslagen die met uitzondering van enkele korte fragmenten nooit eerder zijn gepubliceerd, bevat het een schat aan persoonlijke ervaringen en herinneringen. Die vormen een waardevolle aanvulling op eerder verschenen literatuur, waarbij uiteraard vooral aan het standaardwerk *De Ramp* van Kees Slager kan worden gedacht. Dat die – zonder uitzondering aangrijpende – ooggetuigenverslagen en andere documenten relatief kort na de ramp zijn opgetekend, op een moment dus dat de herinneringen nog vers waren, betekent dat die verslagen een goed beeld geven van die vreselijke periode in onze waterstaatsgeschiedenis.

Het boek is als volgt opgebouwd. Nog voor de inhoudsopgave is voorin een handige kaart van het eiland Goeree-Overflakkee opgenomen waarop het door de ramp geïnnundeerde gebied is aangegeven. Een blik op deze kaart leert dat het eiland door het doorbreken of beschadigen van hoofdwaterkeringen en binnendijken vrijwel volledig onder water is komen te staan, waardoor er veel slachtoffers te betreuren zijn geweest. Een lot dat Goeree-Overflakkee deelt met Schouwen-Duiveland en Tholen. De kaart geeft ook het grote aantal van meer dan zestig polders aan waaruit het eiland bestaat. Die polders hebben – dit wordt in het boek niet duidelijk – mogelijk allemaal hun eigen waterschap gehad. Een miniem schoonheidsfoutje is dat niet alle op de kaart aangegeven polders in de toelichting van een naam zijn voorzien.

Het boek opent vervolgens met een woord vooraf van Jan Terlouw, onder meer schrijver van *Oosterschelde, windkracht 10*, waarvan het eerste deel speelt in Battenoord op Goeree-Overflakkee. Terlouw benadrukt de betekenis van het opschrijven van dergelijke belangrijke gebeurtenissen. Hierna volgt een korte inleiding, waarin Van der Ham onder meer aangeeft van welke bronnen hij gebruik heeft gemaakt. Dat zijn vooral het na de ramp opgestelde en op interviews met tweehonderd mensen verspreid over het hele eiland gebaseerde *Verslag over de toestand der waterkeringen 1953* van de Provincie Zuid-Holland en het *Verslag over de stormvloed van 1953* van Rijkswaterstaat die een schat aan informatie over de stormvloed opleveren. Ondanks de nauwgezetheid van die verslagen moet volgens Van der Ham (p. 14) worden bedacht dat die reconstructie van de rampzalige gebeurtenissen